

10.00.00 – ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ

ЛИРИКАДА МОДЕРН ИФОДА ЎЗИГА ХОСЛИГИ

Норов Отажон,

филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) ҚДУ

тадқиқотчиси

Аннотация: Мазкур мақолада модернизм шеърийнинг шаклий-услубий, зоявий-бадий хусусиятлари ҳақида сўз юритилади. Жумладан, XX аср интиҳоси ва янги аср остонасида юзага келган бадий тафаккурдаги мисли кўрилмаган ўзгаришлар фалсафий қамров даражасини тубдан ислоҳ қилиши имконини берди. Натижада шеър ва шоирлик улкан масала, масъулият эканлиги борасида атрофлича мушоҳада юритилди.

Таняч сўзлар: модернизм, сўз, рух, поэтика, моддият, фалсафа, структура, ахлоқ, композиция, кечинма.

ОРИГИНАЛЬНОСТЬ СОВРЕМЕННОГО ВЫРАЖЕНИЯ В ЛИРИКЕ

Норов Отажон,

доктор философии по педагогическим наукам, соискатель КГУ

Аннотация: В статье рассматриваются формально-методологические, идейно-художественные особенности модернизмской поэзии. В частности, беспрецедентные изменения в художественном мышлении, произошедшие в конце XX века и накануне нового века, позволили коренным образом реформировать уровень философского освещения. В результате было подробно отмечено, что поэзия и быть поэтом - это огромная проблема, ответственность.

Ключевые слова: модернизм, слово, дух, поэтика, материальность, философия, структура, этика, композиция, опыт.

MODERN EXPRESSIVE PECULIARITIES IN THE LYRICS

Norov Otajon

Doctor of Philosophy on Philological Sciences (PhD), researcher of

KarSU

Abstract: This article deals with the formal-methodological, ideological-literary features of Islamic poetry. In particular, the unprecedented changes in artistic thinking that took place at the end of the twentieth century and on

the eve of the new century made it possible to radically reform the level of philosophical coverage. As a result, it was observed in detail that poetry and being poet is a huge issue and a responsibility.

Key words: word, spirit, poetry, materialism, philosophy, structure, ethics, composition, experience.

Даврлар ўзгариши билан инсоният бадиий тафаккур шакли ҳам янгилана боради. XX аср ўзбек шеърияти ўз-ўзидан шу ҳолатга, сифат ўзгаришларга юз тутган шунчаки ҳодиса эмас! Унинг илдизлари Аҳмад Яссавий, Рабғузий, Хоразмий, Навоий, Бобур, Машраб, Огаҳий сингари тафаккур соҳиблари яратган ноёб дурдоналарга бориб туташади. Бу икки дарё оралиғида кечган қарийб минг йиллик ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ҳаёт сарчашмалари бадиий тафаккур миқёсларини мисли кўрилмаган даражада кенгайтириб юборди. Проф.И.Ҳаққулов адабий суҳбатларининг бирида шундай эътироф этган эди: “Модернизм Аҳмад Яссавийдан бошланиб, Чўлпон ижодида такомиллашиб, Рауф Парфида мукаммллашиб, истиқлол даврида ўзининг ҳақиқий йўлини топган эди. Мана шу ўткир ҳақиқатни ҳеч қачон инкор қилиб бўлмайди”(Таъкид бизники – О.Норов). Таъкидлаш жоизки, “Модернизм шу маънода янги нарса эмаски, у ўтмишдаги бирон бир анъанага гўёки таянмайди, десак тўғри бўлмайди. У тубдан янги, шу маънода янги эмаски, у ўтмишдаги бирон бир анъанага гўёки таянмайди, десак тўғри бўлмайди. У тубдан янги, шу даражада “модерн” эмаски, бошқа замонларда, бошқа мамлакатларда яшаб ўтган бошқа санъаткорлар ўз асарларини ҳозирги модерн санъаткорлари амал қиладиган принципларга таяниб яратган эмас, десак бу ҳам тўғри бўлмайди. Импрессионистлар биринчи асарларини яратгандан сўнг юз йил ўтгандан кейин бугунги санъат воқеликни бутунлай бошқа қабул қилишга асосланган ва бу муайян вақт обайнида Ғарб маданиятида ҳуқумрон бўлган принциплардан мутлоқо фарқ қилади.деб англаш қонуний ҳоқиадир.Нима учун бугун модернизм кўпларнинг нафратига сазовор бўлмаётганини изоҳлайдиган сабаб ана шунда, лекин бу сабаб асосли эмас. Ўзининг дунё ҳақидагит кўникилган тасаввурларига икки қўллаб ёпишиб олган одамларгина янги санъатни тушунишга, унинг моҳиятига кириб боришга бўлган ҳар қандай интилишдан қатъиян бўйин товламоқлари мумкин”. Бинобарин, янги давр шеърияти туб илдизлари ўзидан олдинги анъаналарни теран синтезлади, шакл, жанр, услуб поэтик бирликларни ўзлаштирди. Дунёни янгича кўришга интилган шоир салафлардан кам бўлмаслик учун тинимсиз меҳнат, аччиқ тажриба, омадсиз қисмат қаршисида – йўл босиб ўтди. Баъзан жамият ундай ноёб истеъдодларни тушунишни сира хоҳлашмади. Шунинг учун ҳам жамиятда шоир зоти ҳеч бир

даврд алоҳида бир шахс сифатида мукамал қараган сиёсий арбобнинг ўзини топиш амримаҳол. Эзилган, хўрланган, кўчага қувилган ноёб истеъдодлар ботинида улғайган изтиробларни тинимсиз тажриба ва эксперимент лентасига тизиб кўришга ҳаракат қилди, уринишлар бесамар ҳам кетмади, жамиятга кўникиш борасида эса уларни шахсий омадсизликлар ҳам кутиб турарди. Бундай пайтда даврнинг ҳар қандай истеъдоди йўлсизликдан – йўл топди. Чорасизликдан – чора топди. Айни шу жиҳатлар уларни Ягона бир Бор қудрати қаршисида соғлом эътиқод билан тавба тазарру қилишга бўйинсундирди. Тазаррунинг орқасида келадиган тозаришлар ҳар қандай модернистни исломий ғояларни ич-ичидан англаб етишга етаклади. Қарабсизки, ҳар қандай даврнинг ўз ижодий концепцияси ҳақиқий шоирга бир дам тинчлик берган эмас. Адабиёт гуллаб-яшнаган, ўзининг ҳар қандай жанрида оламни қонунларини сингдириб, худди бир ибратли ҳадис сингари шахсни камолот сари етаклайдиган даражада ирода ва матонатни ўзида сингдирди. Мана шу ҳаётнинг олтин қоидаси, асрлар давомида ранг-баранглашиб бораётган шеъриятни XX аср тубдан ислоҳ қилишга кенг имкон туғдирди.

XX аср бошларида Чўлпон бошлаб берган шаклий-услубий изланишлар 60-йилларга келиб Рауф Парфи, 90- йиллар охирида Баҳром Рўзимухаммад, Фахриёр, Вафо Файзулло, Салим Ашур, Улуғбек Ҳамдам, Зебо Мирзо, Гўзал Бегим, Қаҳҳоржон Йўлчиев, Нелуфар Умарова, Ойдиннисо каби қатор ижодкорларнинг поэтик изланишларида янада яққол бўй кўрсата бошлади. Мазкур анъанада модерн бағрида исломий ғояларнинг юзага келиши айни муддао эди. Аҳмад Яссавийдан бошланган ўзбек шеъриятида модернизм ҳодисаси – Бир Бор Аллоҳни таниш, Мухаммад (с.а.в.) ҳадисларига сўзсиз итоат этиш, ислом динини қувватлантириш, жамиятдаги разил иллатлардан йироқда бўлиш, ҳақиқий мусулмон бўлиб ҳаёт кечиришга даъваткор манзумалар айни шу мақсадда яратилгани бежиз эмас:

Тинмайин мен ҳасратингда оллоҳ десам,
Зор инграбон зокир бўлиб, раббим десам.
Қули бўлиб, қуллигингда буйин синсам,
Бу иш бирла, ёраб, сени топқайғумен.

Зикриёдек бу бошимға арра куйсам,
Айюбдек (ҳам) бу танимға қуртни солсам.
Мусодек (ҳам) Тур тоғида тоат қилсам,
Бу иш бирла, ёраб, сени топғайғумен?

Мазкур ҳикматнома шеърда Яссавий даврида исломга қарши жуда кўплаб фитналар, ёлғон йўл бошловчилар, дин душманлари бўлган.

Муҳаммад (с.а.в) йўли нотўғри эканлигини кўрсатувчи ҳар хил разил тўдалар пайдо бўлган. Фиску фасод урчиган бир даврда Қуръон оятларини, Ҳақ таоло ҳукмини шеърӣй йўсинда халққа етказиш, оддий саводи йўқ оломонни тўғри йўлга бошлаш учун ҳам шундай иш кўргани бежиз эмас. Айниқса, Яссавия тариқати – инсонни мънан ва руҳан комил инсон бўлиб вояга етишини таъминловчи Аллоҳ йўлдаги жидду жаҳдни қўлловчи бир йўл бўлганки, уни кўпчилик қабул қилган. Мана шу тўртликда ҳам Аллоҳни таниш ва унинг Фармониға сўзсиз итоатда бўлишға ўзгаларни ҳам даъват қилиш кўзда тутилади. Айтиш жоизки, Яссавия тариқати моҳиятида Аллоҳни билишликнинг ҳам ўзига хос йўллари бўлади. Бу йўлнинг бошида ҳам ўртасида ҳам охирида ҳам – инсоннинг руҳи ва амали, нияти пок бўлиши лозим. Кейинчалик XV аср ўрталарига келиб Навоӣй ўзидан олдинги салафларига эргашиб, улардан тамомила бошқача услубда Қуръон оятларини чуқур билиб, ўрганиб, хилма-хил жанрда асарлар ёзган. Бу ёзганларининг барчасида Ягона Аллоҳ ҳамд этилади. Қайси бир ғазали, достони, насрий асарини олиб кўрсанг Аллоҳни таниш – ўзликни таниш билан баробар эканлиги яққол намоён бўлади. Айниқса, шуларни инобатға олиб, ҳаёт йўлини тўғри йўлга бошлаш масаласи ҳам чуқур ўйлашға ундайди. “Лисон ут-тайр” достонининг муқаддимасида Навоӣй шундай ёзади:

Кўкни тун кундин муламма айлади,
Меҳру анжумдин мурасса айлади.

Ойни кўк тирноғидан қилди мисол,
Олғон ул тирноғ бир ёндин ҳилол.

Навоӣй даҳосининг бу ерда Аллоҳ таолонинг кудратини, оламларни кун ва тунни яратиб қуёш ва ойни унга чароғон қилиб қўйишини, унинг улуғлигини шу қадар жозибадор сифатлайдики, буни ботин кўзи билан англаш жоиз. Ҳақ таоло кудратидан бир сифат арзимаган аъзо саналадиган тирноқдан ойни яратиши, Аллоҳнинг қанчалик буюк кудрат эгаси эканлигини гўзал ўхшатишлар орқали ифодалайди. Навоӣйни юрагини ва қалбини ларзаға солади. Бутун оламларнинг эгаси Парвардигор бу кўк гумбазни ўз кудрати ила чароғон қилишини далолатлайди.

Исломиӣй ғояларнинг янгича талқини Мирзо Бобурнинг ҳар бир шеърӣда, рубоӣйсида ўзига хос тарзда жилваланади. Мана бу шеърӣда ҳам унинг ажиб бир гўзаллигини кўришимиз мумкин:

Ҳаммомки, то маскани жонона эмиш,
Анда парилар ҳусниға девона эмиш.
Ул худ паридур, борча мулозимлар ҳам,
Алқиссаки: ҳаммом парихона эмиш!

Бобур ушбу рубойида шундай мазмунни кашф қиладики, бутун одамзод амаллари ва ниятлари билан пок бўлиб жаннат васлига ошиқади. Жаннатга кириш учун яшайди, умр кечиради. Жононларнинг маскани ҳамом бўлса, у ерда жононлар хуснига парилар девона, ҳатто мулозимлар ҳам, ва, ниҳоят ҳамом парихона эмиш деганида катта ҳикмат бор. Одам пок бўлиб тавба тазарру қилиб гуноҳларини ювиб жаннатга киради. Жаннатда ҳамма бегуноҳлар бўлади. Бу бегуноҳлик замирида фаришталар уларга хизмат қилади. Хуснига мубтало бўлади. Жаннат оппоқ нурдан иборат ҳаммаси парилар шу ерда жам эканлигига рамзий ишора қилинмоқда. Бобур закий шоир бўлган. Унинг тафаккур миқёслари, бу олам ҳақидаги билимлари нақадар ўткир эканлигини билиш мумкин. Мана шу биргина рубойи замирида катта романлару дostonларнинг юки бор. Ўзингиз бир ўйлаб кўринг: дунёга келган инсон нима қилмоғи керак? Унинг ҳар бир амали, нияти, қадами ва мақсадлари жаннатга ошиқиш эмасми? Ана шу концепция илсомий шеърятнинг туб концепциясини билдиради.

Бобурдан кейин энг кўп илсомий ғояларни ўзининг дилбар ғазалларида тараннум этган шоирлардан бири Машраб ижодида бу концепция янада ўзига хослик касб этади.

Онқадар нурга тўлибман – осмонга сиғмадим,
Тоқи Аршу Курсию Лавҳу жинонга сиғмадим.

Кимга соям тушса, бир нури яқин, бўлди у ғам,
Дафтари руҳи қудсдурман, забонга сиғмадим.

Жаннату кавсар маним, ҳам дўзаху сақар маним,
Бир ўзимдурман бу дам, ҳафт осмонга сиғмадим .

Машраб Аллоҳни таниб, ўзлигини англаб шу қадар нурга тўлиб кетибманки, ҳатто ер юзига сиғмаганлигини идрокламоқда. Ким менинг олдимга яқин келса, унинг ҳам ғами меники каби бўлиб қолди. Машраб мана шу ўринда ҳаётнинг жуда чигал масалаларига аниқлик киритади. Арши аълодан ёзадиган дафтарга ҳам сиғмай қолади. Шунингдек улар ҳақида гапириб берувчи забонга ҳам сиғмай қолишини иқроор бўлиб баён қилади. Жаннатнинг кавсар сувига ҳам ташнаман, дўзахнинг оловига ҳам ташнаман деб, ўз иқроорини тан оляпти. Машраб ижодида Ҳақни таниш ва уни улуғлаш жуда чуқур маъно касб этади. Шоир ўзини олдинги салафлари каби “туфроқ бўлғил” сатрига монанд келади. Мана шу сатрлар шоир ижодий концепциясининг ҳаққоний манзарасидир.

“Шеър дейилганда биз вазнга бўйсинтирилган қофия тизмасини тасаввур қилишга ўрганиб қолганмиз. Шунинг учун қофиясиз шеърларни ҳамиша ҳам ҳазм қилавермаймиз: гўё қофиясиз ёзаётганлар

Ўзини замонавий кўрсатишга уринаётган адабий олифталардек таасурот қолдиради. Балки, шеърда шакл ва мазмун ўзгаришига дуч келсак, дарров “модернист” деган “тамға” ёпиштиришимизнинг сабаби шундадир?! Умуман олганда, “модернист” бўлиш унчалик ҳам ҳақоратли мақом эмас, лекин гап шундаки, бурнининг тагини эмас, адабиётни ўйлаб ёзаётганлар ижодкор “модернист” бўлиши учун ёзмайди, у шунчаки бошқаларга ўхшамаслик, ўзидан олдингиларни такрорламаслик, миллий адабиётимиз янги анъаналар, адабиётшунослар таъбири билан айтганда, “прёмлар” олиб кириш, дунёни қайси шаклда қабул қилса, бадиий мушоҳадаси қандай бўлса, ўша шаклда баён қилиш учун ёзади. Вазн, қофия ва ҳакоза унсурлар шеърнинг фақат ташқи куриниши, холос. Қофияга мослашган сатрлар йиғиндиси шеър бўлиб қолмайди. Демак, шеър бўлиши учун яна бошқа нарсалар керак. Ҳеч курса, янги ташбеҳ ва янги мажоз керак” Кўринадики, шеърни анъанадан – ноанъанага ўтиш тадрижи XX аср бошларида кескин кучайди. Бунга сабаб биринчи жаҳон уруши йилларида жамиятда ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг кескин изидан чиқиши, руҳий эврилишлар, одамларнинг эртанги кунга ишончининг сўниши мана шу масалаларни жиддий тус олишига, санъатнинг ривожланишига, модерн адабиётнинг вуждуга келишига катта имкон берди:

Теварагим дўзах, беҳишт, аърофларнинг шубҳаси,

Шу чигалларни ечишга бунда Оллоҳ истадим.

Жадид шоири Чўлпоннинг нақадар аччиқ қисмати! Буюк шоирнинг умр бўйи талпинган идеаллари. Сотқинлар, хоинлар ва разил кимсаларнинг берган озорлари эвазига юзлаб зиёлиларимиз ҳибсларга олинди. Бегуноҳ халқ душмани дея, қатл қилинди. Уларнинг ёзган китоблари ёқиб юборилди. Ҳаётнинг бир ёруғ кунларини исташлик негизда шаклланган мана шу шеър табиатига эътибор берсангиз ҳамма масала ойдинлашади. Шуни қайд этиш лозимки, ҳар бир инсон мана шу эътиқодига содиқ қолган ҳолда яшаши керак. Чўлпон ана шу баландликни кўмсади. Халқни эркин ва фаравон турмушини истади. Ватанни севишни, озодлик ва ҳурликни куйлаб, миллий ғурур ила авлодларга бебаҳо хазина қолдирди. Айни шу жараёнда Чўлпоннинг хизматлари нақадар улуғ эканлигини кўрсатиш мумкин. Проф О.Шарафиддинов қайд этишича: “Расмий доиралар Чўлпондан шу даража кўрққанларки, унинг ижодини жуда-жуда синчиклаб кузатиб борганлар. 30-йилларнинг бошларида Тошкентда ВКП(б) Марказий Комитетининг Ўрта Осиё бюроси иш олиб борарди. Ўша кезларда унинг тепасида Зелинсий деган одам турган. Баъзи маълумотларга қараганда Чўлпоннинг матбуотда босилган ва ҳатто босилмаган ҳар бир асари рус тилига таржима қилиниб, Зелинскийнинг кўлига етказилар экан. Шундай шароитда Чўлпон теварагидаги

ҳақоратлар оқими жиндай сусайиб қолса расмий доираларга яқин бирор одам йўл кўрсатувчи бирон мақола билан чиқар эди-да, бу-йиқит ўйинини янгидан авж олдиришга фатво бўларди. Фикримнинг далили учун битта мисол келтираман. 1931 йилнинг 15 январь куни “Правда востока” газетасида М.И.Шевердиннинг “Ўзбек йўқсил адабиётининг илк катта асари” деган мақоласи эълон қилинади. Қизиғи шундаки, ўзбек тилини билмайдиган, ўзбек адабиётидан йироқ турадиган бу одам ўзбеклардан чиққан ҳақиқий истеъдод эгаларини қоралаб, ерга уриб, уларга истеъдодсиз адибларни қарама-қарши қўйишни, уларнинг хом-хатала, тутуруқсиз асарларини кўкларга кўтаришни, касб қилиб олган”. Мана шу манбадан билиш мумкинки, Чўлпоннинг ижтимоий-сиёсий саҳнада қандай хунрезликлар билан кутиб олиншини. У ҳаётини хавф остига қўйиб, Ватан учун жонини фидо қилмоқда. Унинг тафаккурдан, истеъдодидан шу қадар чўчишмоқда. Юқоридаги мисраларда ҳам шу акс этган. Атрофимда қандай дўзахийлар юрибди. Уларни чигалликларидан Аллоҳни истаяпман деб, ҳаётини иқрорини келтирмоқда. Мана шу фикр-мулоҳазаларнинг ўзиёқ бизга катта ибрат бўлиши тайин. “Интеллект – руҳни ўстирувчи озуқадир. Катта истеъдод руҳнинг, руҳ эса шеъриятнинг асл моҳиятини таъминлайди. Руҳ ўсган сайин олий ҳақиқатга – Оллоҳга яқинлашиб боради. Шунинг учун ҳам, катта истеъдод шеърларида борлиқ ва йўқликни, чексизликни, ўлим ва ҳаётни ҳис қилиш туйғуси юксакликларда кечади. Ижодий жараён даврида у бошқалар сезмаган оламни кашф этади. Фақат унинг олами ҳар қандай оламдан баланд. Дарҳақиқат, Оллоҳ ва оламнинг энг буюк, энг юксак, энг баланд, энг қудратли, энг., энг... энг... эканлигини фақат шоирларгина англайди”. Чўлпон шеъриятининг мавзу-мундарижаси ҳам ана шу тадрижда давом этди. Ундаги эътиқодга садоқат, иймон ва амал бир бўлиб, ўзининг бутун ҳаётини концепциясини белгилаб берди. Демак, инсоннинг маънавий-руҳий даражаси ва унинг интилишлари ҳамиша ўз олдига қўйган мақсадларига етиштирмай қўймайди. Ҳаётнинг пасту баландини унинг ўзига хослигини, шеърият билан бирга ёнма-ён қўйиб тасвирлаш ҳамманинг ҳам қўлидан келадиган иш эмас. Мана шу жараёнда шоирлари катта изланишларни олиб борганлар. Рауф Парфи каби санъаткорлар ҳам ўзининг соғлом эътиқодига бир умр содиқ қолган. Бу содиқлик унинг ўлмас шеърлар ёзишга етаклади. Шоир доим ўзининг талпинган иедалларини куйлади. Биз унинг учун шоирга катта умид билан боққан эркин кўзларига қўплаб саволлар бергимиз келади. У умри давомида ҳам шахс, ҳам шоир бўлиб ўтди. Жаҳон адабиётидан қилган тажрибалар, ўзимизнинг мумтоз адабиётдан олган адабий таъсирлар Рауф Парфи феноменини белгилаб берди. Рауф Парфи ҳамиша ўзининг шахсиятига ва ижодига содиқ қолиб яшади.

Адабиётшунос Р.Раҳмат эътирофича: “Рауф Парфи юксак орзу йўлларида одамнинг бошидан кечирган жуда кўп ва хилма-хил воқеалар самараси ўлароқ руҳда уйғонадиган мураккаб ҳолатларни бежирим чизиғи орқали сувратлай олади. Агар гилос тизимидай кўркимли бу сувратда жаннат аксланган эса, унинг роҳат-фароғатини ҳис этиш учундўзах азобини эслашга мажбур бўламиз. Умуман, шеърият шундай бир тенгсиз сеҳрки, у билан юракдан тиллашган маҳал умрининг аллақаси дамларини ғалати жунун ичра эслаймиз ва хулосалаймиз. Рауф Парфи сўзининг уч асосий сифатидан унумли фойдаланади. Сўз-оҳанг, мазмун ва манзаранинг мукамал уйғунлиги. Истеъдодли шоирнинг шеърларида сўзнинг бу сифатлари, бир қарасангиз, яқка ҳолда, яна бир қарасангиз, бирлашиб ўз жозибалари билан кўзингизни яшнатади”. Дарҳақиқат, Р.Раҳмат таъкидларида айна ҳақиқат мавжуд. У Рауф Парфи ижодиётини чуқур ўрганган олимлардан биридир. Рауф Парфи сўз-оҳанг-мазмун борасида катта бир полотно ярата олади. Унинг ҳар бир ёзган шеърида табиий бир тасвирлар симфониясини кўрамиз. Айна пайтда, шеърида мусикий товланишлар билан бир қаторда катта умумлашма ҳам ҳосил қилинади. Шунинг учун ҳам битта нарсани ёдда тутмоқ жоиз. Рауф Парфи ана шу баландликни топди. Чўлпон билан шу қадар руҳияти ва шеърияти яқинки, эркак ташналик билан ёниб куйиб ижод қилди. Рауф Парфи ижодининг асосий кредоси ҳам аслида мана шу ерда кўринади.

Модерн шеърият ўзбек адабиётида Аҳмад Яссавийдан то бугунга қадар давом этиб келмоқда. Навоий уни янада ривожлантирди. Машраб такомиллаштирди. Чўлпон шаклни ўзгартирди. Рауф Парфи пейзажга буркади. Шавкат Раҳмон фалсафага уйғунлаштирди. Қолган шоирлар ҳам шу зайлда иш кўрди. Демак, айна шу шеърларда катта бир ҳикматни туйиш мумкин.

Адабиётлар

1. Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида. –Т.: Маънавият. 2010. –Б.367.
2. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. –Т., Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1991. –Б.94
3. Новой А. Лисон ут-тайр. Т.: Ғофур Ғулом нашриёти-2005. 7 б
4. Бобур. Девон. –Т.: Фан. –Б.76.
5. Курси – Аршнинг иккинчи номи, етти қаваф осмондан ташқари,
6. Машраб. Агар ошиқлигим айтсам. –Т.: “Ўзбекистон” нашриёти. 2013. –Б.110.
7. Назар Эшонқул. Ижод фалсафаси. Т.: Академнашр. 2018. 212 б
8. Чўлпон. Танланган асарлар 1 жилд. Т.: Академнашр. 2013. 310 б
9. Шарафидинов О. Танланган асарлар. –Т.: “Шарқ. 2019. –Б.328.
10. Сувонова Ж. Усмон Азим шеъриятида бадиий тафаккур. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2012, 4-бет.
11. Раҳимжон Раҳмат. Жаннат соғинчи. –Т., Академнашр. 2013. –Б. 13.